

HIER IS HET GEBEURD

50 PLEKKEN
MET EEN BIJZONDER
OORLOGSVERHAAL

VIJFTIG KEER DE PLEK EN HET VERHAAL

Van al de plekken die we voor dit boek bezochten leverde de voormalige woning van kampcommandant Albert Gemmeker in Westerbork misschien wel de heftigste confrontatie met de geschiedenis op. Het pand lijkt nog in de staat van 1945, alsof Gemmeker gisteren met zijn *secrèmaîtresse* Ly Hassel en enkele ss-getrouwen is vertrokken. Op een van de vensterbanken ligt een foto uit die tijd, waarop je hem ziet zitten, met collega Ferdinand Aus der Fünten (chef deportaties in Amsterdam) en met Frau Hassel. De foto ligt op de plek waar-ie destijds is genomen, de vensterbank is er duidelijk op te zien. Gemmeker was in zijn periode verantwoordelijk voor het afvoeren van 80.000 joden, Roma en Sinti vanuit Westerbork naar de vernietigingskampen. Daarna zat hij een beperkte straf uit in Nederland en was hij op 20 april 1951 weer terug in Düsseldorf. De commandantswoning is geconserveerd, met behulp van een glazen overkapping, zodat iedereen kan blijven zien waar het kwaad was gehuisvest.

We zijn weer op vijftig plekken naar de geschiedenis gaan kijken. We hebben er in Nederland nu honderd gehad, en ook nog vijftig in Duitsland. Dit is het derde deel van *Hier Is Het Gebeurd*. Ons voorgevoel bleek te kloppen: er zijn nog zoveel bijzondere oorlogsverhalen te vertellen, nog zoveel bijzondere plekken te fotograferen.

Verpletterend was die oprijlaan van kasteel Moermond, even buiten het Zeeuwse Renesse. Daar staat een gedenksteen met alleen een datum erop, 10 december 1944. Op die dag was op die plek tussen twee bomen een kabel gespannen. Daar hingen de nazi's negen verzetslieden aan op, later kwam er een tiende naast te hangen, die aan zijn verwondingen was bezweken. De bevolking moest er langs lopen, en daarmee afgeschrikt worden iets tegen de bezetter te ondernemen.

In Rotterdam klommen we een ladder op in de Breepleinkerk. Langs die moeizame weg kom je op de orgelzolder, een loze ruimte naast het kerkorgel. Daar woonden bijna drie jaar lang twee joodse echtparen in een kaal hol, onder bescherming van koster De Mars. Later kwam er nog een joods echtpaar, dat de andere orgelzolder kreeg toegewezen. Dankzij de hulp van talloze gemeenteleden kwamen ze alle zes de oorlog door, of eigenlijk alle zeven, want Maurice en Rebecca Kool kregen in die tijd ook nog een baby, Emile, die ter wereld kwam dankzij de hulp van de zwarte oogarts Leo Lashley.

Buiten het Overijsselse dorp Luttenberg stonden we te kijken naar de plek waar op 4 december 1944 een v2 in het weiland was gestort – Hitlers wonderwapens waren nogal gevoelig voor storingen. Het halve dorp had

eromheen gestaan, er gebeurde nu eenmaal niet veel daar. Tot de raket opeens explodeerde en negentien levens beëindigde. Elk jaar herdenkt de streek deze ramp, met een stille tocht. Er zijn nu eenmaal geen woorden die zo'n gebeurtenis adequaat beschrijven.

Vijftig plekken van herinnering. De Franse historicus Pierre Nora introduceerde omstreeks 1990 de term *lieux de mémoire*, de ankerpunten die helpen de geschiedenis levend te houden. De in 2025 overleden Nora publiceerde een zevendelige serie boeken over zulke plekken en gebeurtenissen uit de Franse geschiedenis. De kern daarvan is dat plekken waar je achteloos aan voorbij zou gaan, opeens in hoge mate worden opgeladen, als je het verhaal kent dat er zich heeft afgespeeld. Dat geldt nog sterker als het verhalen zijn waarin mensen zich bijzonder hebben onderscheiden. In positieve of negatieve zin. Zoals kippenboer Bertus Zefat uit het Drentse dorpje Valthe, die onvermoeibaar was in het beschermen van joodse Nederlanders, op de vlucht voor de nazi's. Hij hielp ze bij de bouw van hutten in het naburige bos, zorgde voor de inrichting en organiseerde de voedselvoorziening waardoor uiteindelijk zestien bedreigde mensen levend en wel de oorlog doorkwamen. Bertus Zefat zelf niet: de *Sicherheitsdienst* overviel hem en toen hij geen informatie wilde geven schoot sd'er Schäper hem op zijn eigen erf dood. Zijn vrouw zette zijn werk voort.

En zoals Schäper waren er meer, fanatieke nazi's die tot alles in staat bleken. Ulrich Matthaeas, de *Ortskommandant* van Roermond, die veertien mannen liet executeren omdat ze zich aan spitwerkzaamheden hadden onttrokken. Of Willem Artur Albrecht, de sd-chef in Leeuwarden, die aan de Woudweg in Dokkum twintig gevangenen liet fusilleren als wraak voor een aanslag van het verzet. Hun namen staan, terecht, niet op de gedenktekens, maar blijven rondspoken in je hoofd als je op de plek staat waar hun duivelse ideeën werden uitgevoerd.

Onze reis langs al die plekken confronteerde ons met nog een specifiek fenomeen: onmetelijke hoeveelheden beton. Omdat het verwijderen na de oorlog te duur of technisch onmogelijk was, zijn al die bunkers overal maar blijven staan. Ze ontsieren het prachtige Schiermonnikoog, ze domineren nog altijd IJmuiden, dat, met buurgemeenten en al, tot *Festung* was uitgeroepen en er liefst 1300 (!) in de maag gesplitst kreeg. Voor woningen was in het hele land geen bouw materiaal beschikbaar, alles was voor de bunkerbouw. In IJmuiden, bij de Haringhaven, staat de grootste

van allemaal, die het inmiddels tot rijksmonument heeft geschopt. Op vliegveld Deelen staat nog altijd de bunker Diogenes, die volgens de papieren uit 63.000 kubieke meter beton is opgetrokken. Ook dat zijn plekken van herinnering, waar we nooit vanaf komen.

Tijdens het werk aan dit boek bleek weer eens dat er, zowel door professionals als door amateurs, heel veel interessant onderzoek is gedaan naar gebeurtenissen in de bezettingstijd. In verreweg de meeste gevallen trokken publicaties daarover alleen lokaal de aandacht of hooguit regionaal. Door ze bij elkaar te brengen biedt dit boek de mogelijkheid dat ook geïnteresseerden in andere delen van het land kennis nemen van de vruchten van al dat onderzoek. Gebleken is dat het lezers ook stimuleert om die plekken te gaan bezoeken – nergens ondervind je de geschiedenis zo intens als op de plek waar het gebeurd is.

Op de vraag waarom die plaatsen van herinnering zoveel mensen trekken antwoordde Pierre Nora ooit, aan de NRC: 'De grote onzichtbaarheid van de toekomst, de angst, de duizeling; dat is de werkelijke reden voor die populariteit.' Je kunt het ook anders formuleren. Harry Mulisch, de grote romancier wiens werk doortrokken is van de Tweede Wereldoorlog, kreeg vaak de vraag of we niet eens moesten ophouden over die bezettingstijd. Zijn vaste antwoord was dan: 'We houden pas op over de tweede wereldoorlog als er een derde is geweest, dus laten we hopen dat we tot in de eeuwigheid over die tweede bezig blijven.'

Met die uiterst actuele gedachte in het achterhoofd bevelen we *Hier Is Het Gebeurd*, deel 3 van harte bij u aan.

Rolf Baas
Ad van Liempt

De makers van *Hier Is Het Gebeurd* in actie

Dit derde deel in de serie *Hier Is Het Gebeurd* is het resultaat van research maar vooral ook van veldwerk. Auteur Ad van Liempt en fotograaf Rolf Baas, die elkaar al een mensenleven kennen, deden op 50 plekken hun werk. Van Liempt (de oom) onderzocht wat er gebeurd was en Baas (de neef) legde de plekken vast. Landschapsfotograaf Rolf Baas maakt daarbij geregeld gebruik van een hoogtestatief, waardoor je als lezer de bekende plaatsen soms uit een nieuw perspectief te zien krijgt. Van Liempt gebruikt zijn aanzienlijke kennis over de Tweede Wereldoorlog om verbanden te leggen en gebeurtenissen van de nodige context te voorzien.

De makers spreken hun dankbaarheid uit voor al die mensen die ons hielpen met informatie, door ons de weg te wijzen of door ons rond te leiden langs de vijftig plekken. Grote dank ook aan onze onvolprezen meelezers Esmeralda Böhm, Paul Knevel, Cees Labeur en Tony van der Meulen en aan WBOOKS-uitgever Johan de Bruijn.

INHOUD

1	<i>Moerdijk, de bruggen en de overste Mussert</i>	8	26	<i>Groningen, de k-groep van Zuster Jo</i>	92
2	<i>Kornwerderzand houdt stand</i>	12	27	<i>Vught, de 'bunker-gevangenis'</i>	95
3	<i>De meeste bommen op Den Helder</i>	16	28	<i>Naarden, 't Hooge Nest</i>	98
4	<i>Deelen, Fliegerhorst</i>	20	29	<i>Dieren, Theo Dobbe, strijder van het eerste uur</i>	102
5	<i>Utrecht, het paleis van aartsbisshop Jan de Jong</i>	23	30	<i>Amersfoort, Loes van Overeem, de 'witte engel'</i>	105
6	<i>Festung IJmuiden</i>	27	31	<i>De evacuatie van Arnhem</i>	108
7	<i>Rotterdam, veilig in de Breepleinkerker</i>	30	32	<i>Hengelo, het bombardement</i>	112
8	<i>Den Haag, Villa Windekind</i>	33	33	<i>Diever, de Bloedploeg Norg</i>	116
9	<i>Heythuysen, nazischool voor meisjes</i>	36	34	<i>De Polen bevrijden Breda</i>	119
10	<i>Amsterdam, onderduikers in Artis</i>	39	35	<i>Arnhem, de Slag om de Sloedam</i>	123
11	<i>Goirle, fusillade vijf gijzelaars</i>	43	36	<i>Rotterdam-Schiedam, de grote razzia</i>	126
12	<i>Middelburg, bunkerpark Toorenvliedt</i>	46	37	<i>Almelo, de super-bankroof</i>	130
13	<i>Paasloo, de kunstbunker</i>	50	38	<i>Luttenberg, de ramp met de v2</i>	133
14	<i>Valthe, het onderduikershol</i>	53	39	<i>De Tien van Renesse</i>	136
15	<i>Westerbork, woning commandant Gemmeke</i>	56	40	<i>Roermond, de kerstexecuties</i>	140
16	<i>Nieuweschans, de laatste blik op Nederland</i>	59	41	<i>De Slag bij Kapelsche Veer</i>	143
17	<i>Amsterdam, de Zentralstelle</i>	63	42	<i>Dokkum, represaille</i>	146
18	<i>Vierhouten, Het Verscholen Dorp</i>	66	43	<i>Groningen, het Babyhuis</i>	149
19	<i>Waterberg, executie stakers</i>	68	44	<i>Sneek, twee overvallen op politiebureau</i>	152
20	<i>NO-polder, Nederlands Onderduikers Paradijs</i>	72	45	<i>Benschop, het verraad</i>	155
21	<i>Schiermonnikoog, de Wassermann</i>	76	46	<i>Afferden, Kasteel Bleijenbeek in puin</i>	158
22	<i>Amsterdam, bommen op Noord</i>	80	47	<i>Schiermonnikoog, gevluchte SD'ers</i>	162
23	<i>Sliedrecht, Marleentje, Elly en Bertje Sanders</i>	83	48	<i>Bloemendaal, de executie van Hannie Schaft</i>	166
24	<i>De Barneveld-groep</i>	86	49	<i>De Slag om Delfzijl</i>	171
25	<i>Maastricht, Gonnie, de 'hyena in vrouwenkleren'</i>	89	50	<i>Bolnes, schietpartij op 8 mei 1945</i>	173

Westerbork, de woning van commandant Gemmeker

GPS 52.917381, 6.603884

Het destijds riante woonhuis van kampcommandant Albert Konrad Gemmeker in Westerbork staat er nog altijd. Dat komt omdat er in 2014 een glazen stolp over het huis heen is gezet, zodat het tegen weersinvloeden beschermd is. Het is een tot dusver geslaagde poging het huis te conserveren. De man die voor die conservatie verantwoordelijk was, Gerwin Schoonewille, zei ooit tegen het blad *Historiek*: 'Als wij een maand later begonnen waren met de werkzaamheden, was het huis ingestort.'

Het bouwwerk is te kwetsbaar om het voor publiek open te stellen. Wie het geluk had er onlangs in rond te lopen krijgt het gevoel dat het er uitziet zoals in de periode dat Gemmeker er met zijn secretaresse, tevens maîtresse, Elisabeth Hassel woonde. Dat zit zo: na de oorlog werd Westerbork een interneringskamp. In 1950 betrok kolonel Van der Speck Obreen het pand. Zijn dochter bleef er tot 2007 in wonen, hield het in de oorspronkelijke staat en deed nagenoeg niets aan onderhoud. En in die toestand kreeg het Herinneringscentrum Westerbork het in 2010 ter beschikking. Het oude fornuis (een in de jaren dertig hypermoderne aga-cooker) stond nog in de keuken, het oude behang zat, weliswaar met veel scheuren, nog op de muur. De tijd had er stilgestaan.

Toen de voormalige Düsseldorfer politieklerk Gemmeker in oktober 1942 tot ieders verrassing commandant werd van het doorgangskamp Westerbork waren de eerste 20.000 joden daarvandaan al naar Auschwitz gedeporteerd. Hij betrok een huis in Assen dat leeg was gekomen doordat de joodse eigenaar, aardappelhandelaar Wolf, was weggevoerd. Het duurde een paar maanden voordat hij de bewoner van de commandantswoning eruit had gekregen: de Nederlander Jacob Schol die er in 1940 was komen wonen, als commandant van wat toen nog een vluchtelingenkamp voor Duitse en Oostenrijkse joden was. Gemmeker trof in januari 1943 een prettig en modern huis aan met ongeveer 250 vierkante meter vloeroppervlakte,

met voor die tijd moderne voorzieningen als centrale verwarming, een eigen riolering, en in de keuken, zoals gezegd, die fraaie aga-cooker. Beneden bevond zich een centrale hal met toegang tot drie woonruimten. Boven vijf slaapkamers, een badkamer en een zolder. Al vrij snel hadden Albert en Elisabeth (die hij privé Ly noemde) nog maar één van die vijf slaapkamers nodig: ze waren samen naar Den Haag geweest

Dankzij een glazen overkapping is het huis geconserveerd: hier woonde Albert Gemmeker als een vorst in de periode dat hij 80.000 joden naar de vernietigingskampen liet deporteren.

om in een meubelfabriek een mahoniehouten slaapkamerameublement te kopen. Ze maakten van hun verhouding, die het jaar ervoor was begonnen toen ze allebei in Den Haag werkten, geen geheim meer.

Gemmeker leefde als een vorst in zijn nieuwe huis. Hij had net zoveel personeel als hij wilde: joodse gevangenen die met dat baantje hun deportatie naar 'het oosten' hoopten uit te stellen.

Huishoudster Betty Asch-Rosenthal kookte, regelde alles in en om het huis en werd daar ook wel voor gewaardeerd (ze bleef tot de bevrijding in het kamp en overleefde de oorlog). Voor de tuin was Selfried Fuchs verantwoordelijk, tuinman van beroep voor hij werd opgepakt. Omdat Gemmeker zo van witte anjers hield, kweekte hij ze in een kas in de tuin. Hij heeft zelfs in een strenge winter eens een nacht in die

Bert Knipmeijer was de naam. Het lijkt een naam van een onbetekenende ambtenaar uit een roman van Simon Vestdijk of W.F. Hermans, maar hij heeft echt bestaan. Hij was in de oorlogsjaren hoofd administratie en personeelszaken bij Rijkswaterstaat Directie Wieringermeer, afdeling Noordoostpolder, en hield kantoor aan de Molenstraat in Kampen. Deze Knipmeijer heeft een vooraanstaande rol gespeeld in het saboteren van de Arbeidsinzet – het systeem waarmee de bezetter honderdduizenden Nederlandse mannen in de Duitse oorlogseconomie wilde inschakelen. Hij deed dat door duizenden mannen als landarbeider in Nederland te laten werken aan de ontginning van de gloednieuwe Noordoostpolder en ze zo voor dwangarbeid in Duitsland te behoeden.

Knipmeijer maakte daarbij gebruik van het feit dat de Duitse autoriteiten bewondering hadden voor dat staaltje Nederlands vakmanschap: de drooglegging van grote stukken Zuiderzee. Zelfs Hitler schijnt zich daarvoor te hebben geïnteresseerd. De Duitsers zagen ook wel in dat de enorme landbouwarealen in dat nieuwe land een heel gunstig effect op de voedselproductie zouden hebben. Op grond daarvan verscheen op 15 september 1942 een beleidsbrief van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* met als strekking dat ‘geen enkele in de Noordoostpolder werkzame arbeider voor plaatsing in Duitsland mocht worden aangewezen’. De ontwikkeling van de polder, die juist een week tevoren was komen droog te liggen, moest met volle kracht worden doorgezet.

Het liep vooralsnog niet storm met landarbeiders, daar in de polder: er was een groot tekort. Maar dat veranderde in 1943. Vooral na de april-meistaking eiste de bezetter dat er hele lichteningen mannen naar Duitsland gingen om daar te werken. Er kwamen oproepen, bedrijven werden verplicht een deel van hun personeel via de arbeidsbureaus voor werk in Duitsland beschikbaar te stellen, en er werd hier en daar al actief op arbeiders gejaagd. Overal in het land

kreeg de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) lokale afdelingen. Dat was het moment dat ook Bert Knipmeijer in Kampen in actie kwam. Hij wees die afdelingen erop dat mannen die in de polder werkten voor aanmelding waren vrijgesteld. Ze kregen zelfs een speciaal *Ausweis*, dat garandeerde dat ze niet konden worden opgepakt. Het werkte. In het boek van dr. C. van Baalen, die de bezettingstijd in de Noordoostpolder nauwgezet onderzocht, wordt duidelijk hoe. Knipmeijer sprak met de LO-afdelingen wachtwoorden af: als de nieuwe arbeiders zich met dat wachtwoord meldden wist Knipmeijer dat ze geplaatst moesten worden. Dat wachtwoord wisselde elke week: ‘op een gegeven moment’ (schreef Knipmeijer na de oorlog in een verslag) ‘hadden we alle dichters, schilders en boomsoorten afgewerkt’. Het werd steeds drukker bij het kantoor in Kampen. Er waren dagen dat zich daar wel 300 mannen meldden. Het was niet moeilijk de weg te vinden, ‘je volgde gewoon de stroom mannen’, schreef een van de duizenden in zijn dagboek. Het verzet in de grote steden moedigde mensen ook aan in de Noordoostpolder te gaan werken. Op een muur in Amsterdam stond: ‘Meld u aan bij Europa’s grootste duikbootcommandant in Kampen’. In Rotterdam: ‘Ga je niet melden als soldaat, maar ga naar Knipmeijers onderduikersprotectoraat’.

Onderzoeker Van Baalen concludeert dat de ontginningswerkzaamheden in 1943 en 1944 alleen maar konden worden voortgezet dankzij het grote aantal mannen dat zich door te gaan werken in de polder aan de Arbeidsinzet onttrok. Knipmeijer zelf schatte het aantal onderduikers dat hij plaatste in totaal op ongeveer 25.000. Niet voor niets stond de afkorting NOP in verzetskringen niet langer voor Noordoostpolder maar voor *Nederlands Onderduikers Paradijs*.

Het was overigens geen comfortabele manier van onderduiken: de mannen waren in barakken gehuisvest en moesten heel hard werken. De meesten moesten met de schop greppels graven,

nodig om de afwatering van het nieuwe land tot stand te brengen. Om de acht meter kwam er zo'n greppel van 60 centimeter diep. Er werkten volop kantoormensen aan, en studenten, die totaal niet aan zwaar werk gewend waren: ze kregen last van hun rug en blaren op hun handen. Maar alles liever dan naar Duitsland te worden afgevoerd. Wie niet te ver weg woonde kon op zaterdagmiddag en zondag naar huis, de kans om opgepakt te worden was heel klein, want het *Ausweis* werd gerespecteerd.

Maar naarmate de oorlog vorderde, begon de Duitse tolerantie ten aanzien van het polderwerk af te nemen. In augustus 1944 eiste de bezetter dat er 500 arbeiders uit de Noordoostpolder werden overgeplaatst naar onderaardse grotten in Zuid-Limburg om daar te gaan werken. Die actie werd een fiasco: er meldden zich maar een handjevol vrijwilligers. Toen de Duitsers er vervolgens troepen op afstuurden om arbeiders te vangen, stroomde de polder in hoog tempo leeg. Er viel zelfs een dode. Een detachement marinetroepen viel het landarbeiderskamp Vollenhove binnen, en schoot daar in het rond. Hendrik Bolt uit Loppersum werd dodelijk getroffen. Later bleek het een Duitse vergissing: de marinetroepen hadden parachutisten moeten opsporen in het Land van Vollenhove, dat niet in de polder ligt maar in de kop van Overijssel, bij Steenwijkerland.

In november 1944 was alle Duitse sympathie voor het werk in de polder voorbij. Hanns Albin Rauter, de hoogste politie- en ss-chef, leidde persoonlijk een grootscheepse razzia, waarbij hij maar liefst 4000 man inzette. Op dat moment waren er nog maar een kleine 2000 landarbeiders aan het werk, Rauter had de situatie zwaar overschat. De militaire macht die hij aanvoerde leek uitgerust voor een moderne veldslag. Ze kamden drie dagen de hele polder uit. De buit viel tegen, van de 1900 aanwezigen werden er 1800 gepakt maar door ontsnappingen en vrijlatingen bleven er maar 1000 over. Dat kwam neer op één arrestant per vier leden van het overvalteam.

Na de razzia viel het werk in de polder stil, er waren toen nog maar 273 landarbeiders over. Op 17 april 1945 kwamen de Canadezen niet eens de

Bert Knipmeijer sluisde duizenden mannen naar de nieuwe polder.

polder in om ze te bevrijden. Opeens waren ze vrij, de schaarse eerste bewoners van de polder én de overgebleven landarbeiders. Ook de intussen ondergedoken en als commandant van het polderverzet fungerende Bert Knipmeijer kwam na de bevrijding weer boven water. Jaren later zou de gemeente Emmeloord hem eren door een laan naar hem te noemen.

Bron

– C.C. van Baalen, *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945*, Zwolle, 1986

Het is zaterdag 17 juli 1943, even voor negen uur in de ochtend. In de Sint Ritakerk in Amsterdam-Noord is het ongewoon druk: de kerk bestaat 25 jaar en voor de rooms-katholieke jeugd is er een hoogmis. Er zijn minstens 500 kinderen bijeen, sommigen met hun ouders. Als het luchtalarm afgaat wordt de sfeer gespannen, maar meestal – de afgelopen week alleen al negentien keer – is het loos alarm. Dit keer niet, er klinken harde knallen, gedreun van ontplofende bommen in de buurt. Een van de kinderen, Henk Duijm, schrijft later in zijn dagboek:

‘De kerk dreunt, de grond siddert en we horen bommen gieren en inslaan en de geweldige ontploffingen. De kinderen worden angstig en velen beginnen te huilen. Dan zie ik ineens het achterste gedeelte van de kerk uiteensplijten: stukken muur vallen om en de kerk wordt eensklaps donker daar alle lichten uitgaan en het puin en stof het geheel nog donkerder maken.’

De volle kerk had een voltreffer gekregen. De bommen waren bedoeld voor de Fokkerfabrieken, ongeveer een kilometer verderop, maar raakten de woongebieden Van der Pekbuurt en Vogelwijk. Henk Duijm was achteraf getuige van een soort wonder. De Sint Ritakerk had geen stenen, maar een houten vloer. De brisantbom knalde door de vloer en ontplofte in de zandlaag daaronder. Daardoor was het effect kleiner dan bij een stenen vloer het geval zou zijn geweest. Nog altijd gruwelijk, want er vielen elf doden in de kerk, maar het hadden er ook een paar honderd kunnen zijn, was de conclusie achteraf.

In de omgeving waren de gevolgen van het bombardement ronduit desastreus. Het vlakbij gelegen Sint Rosaklooster werd hard geraakt. Onder het puin kwamen de lichamen van zeven gedode dominicanessen tevoorschijn. Overal in de wijk vielen slachtoffers. Historicus Hans van der Pauw, die in 2009 op verzoek van het NIOD alle aspecten van het bombardement bestudeerde, kwam voor die dag op 186 doden,

185 Amsterdamse burgers en één Duitse militair. Er werden 106 woonhuizen verwoest, 206 zwaar beschadigd en 667 huizen hadden flinke dak- en glasschade. Kort erna schreef Anne Frank in haar dagboek over wat ze in de beslotenheid van het Achterhuis van het bombardement had meegerekregen: ‘Je hoort van kinderen die verloren in de smeulende ruïne naar hun dode ouders zoeken.’

De volle Sint Ritakerk in Amsterdam werd geraakt bij het mislukte bombardement op de Fokkerfabrieken. Het dodental bleef beperkt, hoewel er die ochtend honderden kinderen de hoogmis bijwoonden.

Terug naar de aanleiding van deze tragedie: direct na de bezetting moest de vliegtuigfabriek van Fokker voor de Duitsers gaan produceren. De directie en de Raad van Commissarissen protesteerden bij Rijkscommissaris Seyss-Inquart; ze werden onmiddellijk ontslagen en vervangen door een *Verwalter*, een beheerder namens het nieuwe regime. Het bedrijf werd onderbracht bij het *Reichsluftfahrtministerium*. Om het complex

aan de Papaverweg te beschermen tegen lucht-aanvallen liet de nieuwe leiding bovenop de hallen nephuisjes aanbrengen, door een firma in decorbouw. Het zag er kneuterig uit, maar het moest vijandelijke vliegtuigbemanningen de indruk geven dat ze boven een gewone Hollandse woonwijk vlogen. De geallieerden hadden die vermomming al snel door, en stuurden af en toe een bommenwerper naar Fokker. De grote

't Hooge Nest aan de Driftweg in Naarden bood lange tijd onderdak aan vele ondergedoken joden, tot de fatale datum van 10 juli 1944.

Midden in het dorp Diever, op de Brink, staat het Schultehuis. Het is gebouwd in 1604. Een schulte (in het westen: schout) was eeuwenlang een lokale autoriteit, die de openbare orde bewaakte en geschillen oploste. Tegenwoordig is het Oermuseum erin gevestigd dat inzicht geeft in de Drentse prehistorie. Het Schultehuis van Diever heeft een heel donkere periode gekend, in het najaar van 1944. Het was toen de thuisbasis van een beruchte afdeling van de Landwacht en vormde een driehoek op de Brink met het gemeentehuis waar NSB-burgemeester Posthumus resideerde én café Brinkzicht, waar Landwachter Klaas Balsma de tap bediende. Deze Landwacht-groep verwierf zich de naam Bloedploeg Norg – en dat ‘bloedploeg’ was bepaald geen overdrijving. Volgens historicus Paul van de Water, die de Landwacht diepgaand bestudeerde, was sprake van ‘een drankzuchtige, haveloze en tuchteloze bende die de omgeving terroriseerde en door diefstal, plundering, willekeurige arrestaties, marteling en moord enorm veel immateriële schade aanrichtte en grote angst veroorzaakte.’

Eigenlijk was de Landwacht een soort hulp-politie, in 1943 vooral opgericht om bewakingsopdrachten te vervullen. NSB-burgemeester Pier Obe Posthumus van Diever deed een beroep op assistentie van de Landwacht toen hij zich na jaar 1944 bedreigd voelde door het verzet in en om Diever. Hij kreeg Geert Sanner toegewezen, van oorsprong een Amsterdamse betonvlechter die er al een zwerftocht langs Duitse werkgevers op had zitten. Hij had voor de bouwers van *Organisation Todt* in Frankrijk gewerkt en als chauffeur rond het Oostfront voor het NSKK gereden, het *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps*. In mei 1944 kwam hij in vaste dienst van de *Landwacht*. Voor zijn opdracht in Diever – ‘schakel hier het verzet uit’ – nam hij aan aantal nazivrienden mee. Een van hen was Jan de Roos, die vanuit Diever een brief naar huis schreef met zijn mening over het verzet:

‘Nog steeds zit ik in Diever op de terroristenjacht, een moordklus zeg. Want het is hier een mooi stelletje. Hoewel alle meest Gereformeerde mensen zijn, zijn het gewoon een stelletje bandieten. We hebben er zwarthandelaren onder van formaat, onderduikers en saboteurs, eentje die Engelse vliegers verborgen had, je ziet dus van alles wat. Van de twintig gevangenen welke wij gemaakt hebben zijn er ongeveer dertien ter dood gebracht. Een formidabel aantal en nog is het niet afgelopen.’

De Brink in Diever, waar op de Brink, in het Schultehuis, een tijdlang de alom gevreesde Landwacht zijn uitvalsbasis had. Nu zit er het Oermuseum.

De Bloedgroep Norg was inderdaad zeer gewelddadig en ging volstrekt ongecontroleerd te werk. De leden volgden hun chef Geert Sanner in alles. Sanner liet zich vooral inspireren door NSB-burgemeester Posthumus, die tijdelijk in het café-logement van Landwachter Balsma woonde en de beschikking had over een dienstauto. Posthumus was niet te beroerd om geregeld zelf achter het stuur te kruipen en de Landwachters naar een plek te brengen waar mogelijk een verzetsman te vinden was. Vóór en na hun acties

zaten de Landwachters in het café van Balsma. Er werd veel ingenomen, tevoren om zich moed in te drinken, na afloop om de spanning af te reageren. Vooral Landwachter Henk de Krijger was hevig aan de drank. Volgens zijn advocaat, in de rechtszaak na de oorlog, bood de Landwacht 'een milieu waarin alcoholisch genot, ruwe taal en immoraliteit de boventoon voerden, nog afgezien van de politieke immoraliteit.' Bij De Krijger kwam daar de frustratie bij dat zijn vrouw een relatie was aangegaan met zijn chef,

Achter zo'n kluisdeur lagen de tientallen miljoenen die bij de superkraak in de Nederlandsche Bank werden buitgemaakt.

Ze waren er zelf flink van geschrokken toen ze hoorden hoe groot de buit was, de mannen van de Knokploeg Almelo. Ze hadden een vrachtwagen vol bankpapier uit de kluis van de Nederlandsche Bank aan de Wierdensestraat in Almelo gestolen. Het bleek te gaan om 46 miljoen gulden. Als je dat bedrag door de omreken-calculator van het CBS haalt, kom je uit op een waarde van bijna 380 miljoen euro (!) in 2024. Niet voor niets noemde auteur Frank Krake zijn reconstructie van deze kraak 'De grootste bank-overval aller tijden'. Jammer dat-ie uiteindelijk mislukte. Tragisch dat de meeste betrokkenen daardoor de oorlog niet overleefden.

De centrale figuur van de bankroof was Derk Smoes, de commandant van de KP Almelo, die lang bij de Twentsche Bank in Almelo had gewerkt. In 1943 was hij ondergedoken. Hij hoorde in het najaar van 1944 van een ex-collega dat er bijzondere dingen aan de hand waren in het Almeloze bankwezen: de Duitse bezetter haalde op grote schaal cash geld weg uit het westen van Nederland en transporteerde dat naar het oosten. Hoeveel wist niemand, maar het moest om vele tientallen miljoenen gaan. De reden was niet helemaal helder: de bezetter vond, nu de geallieerde troepen onmiskenbaar naderden, het westen kennelijk niet veilig meer en stalde de miljoenen die nodig waren voor de loon-uitbetaling aan de Wehrmachtsoldaten liever wat dichterbij huis. Smoes hoorde dat de kluis van het Almeloze filiaal van de Nederlandsche Bank uitpilde van het geld en dat er zelfs extra kluisruimte was gehuurd bij de vestiging van de Twentsche Bank, een paar minuten lopen verderop. Smoes vatte het plan op beide banken leeg te halen: daarmee zou de financiering van de almaar groeiende onderduik weer voor een flinke periode verzekerd zijn. Vooral de verzorging van de gezinnen van de 30.000 spoormensen, die waren ondergedoken bij de op 17 september 1944 begonnen spoorwegstaking, vergde kapitale bedragen.

Hij stelde een team samen en opperde zijn plan om beide banken in één grote actie te kraken. Zijn medestanders praatten hem dat uit het hoofd: twee banken, dat zou veel te riskant zijn. Hij zag dat ook wel in, het plan bleef beperkt tot het filiaal van de Nederlandsche Bank aan de Wierdensestraat. Zelfs daar was een flinke ploeg mensen voor nodig. Zo moest er buiten-bewaking zijn tijdens de actie. En er moest een vrachtauto komen voor de kisten waarin ze het geroofde geld zouden vervoeren. Op woensdag 15 november wilden ze toeslaan, vlak voor sluitingstijd. Die middag hield de hele ploeg een voorbespreking in café Frielink in het naburige Harbrinkhoek, vandaar vertrokken ze op de fiets naar Almelo.

De operatie verliep glad, exact volgens plan. Er waren wel forse dreigementen nodig om de nieuwe filiaalchef Smits zover te krijgen dat hij de diverse hekwerken en kluisdeuren opende, maar wit weggetrokken volgde hij de bevelen uiteindelijk op. Smits werd, net als zijn personeel, gedwongen mee te helpen met het vullen van dertien kisten met geld. Het moet een curieus gezicht zijn geweest: bankmedewerkers, destijds strak in het pak, met stropdas om, zwellend in de benauwde kluisruimte, en vervolgens puffend de trap op om de loodzware kisten klaar te zetten voor transport. Kleinere coupures liet de ploeg-Smoes liggen, en ook de gouden munten gingen niet mee – te zwaar om te vervoeren. Bij het inpakken van de kisten hield een van de personeelsleden de tel bij. Het waren allemaal knisperend nieuwe biljetten van 100 en van 25 gulden, 400.000 van 100 en 246.000 van 25. Toen hij stopte met tellen was hij op iets meer dan 46 miljoen gulden uitgekomen.

De personeelsleden werden in de kluis opgesloten, er bleef een luik openstaan voor frisse lucht. Bij het vertrek zat het even tegen: een van de overvallers trapte op een kabel waardoor het alarm afging. Bovendien wilde de vrachtwagen, die op houtgas liep, niet starten. Maar beide problemen werden opgelost, de vrachtwagen

Fotoverantwoording

Pagina 13: NIOD, Beeldbank WO2, Verzetsmuseum Friesland
Pagina 26: Beeldbank Het Utrechts Archief
Pagina 35: Beeldbank Nationaal Archief, collectie ANEFO
Pagina 38: NIOD, Beeldbank WO2
Pagina 52: Collectie Museum de Fundatie Zwolle
Pagina 53: Beeldbank Drents Archief
Pagina 65: NIOD, Beeldbank WO2
Pagina 73: Beeldbank Het Flevolands Archief
Pagina 85: Fotocollectie Corrie Smaardijk-Hollebrands
Pagina 91: Getty Images
Pagina 99: Archief Lin Jaldati/Eberhard Rebling, Akademie der Künste, Berlijn
Pagina 104: NIOD, Beeldbank WO2
Pagina 106: particuliere collectie, Nationaal Monument Kamp Amersfoort – 1945
Pagina 109: NIOD, Beeldbank WO2
Pagina 137: Zeeuws Archief, Beeldcollectie Schouwen-Duiveland
Pagina 159: Dorpsarchief Afferden

Colofon

Uitgave

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Ad van Liempt

Fotografie

Rolf Baas

Vormgeving

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

© 2026 wBOOKS Zwolle / Ad van Liempt / Rolf Baas

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2026.

ISBN 978 94 625 8741 0

NUR 680, 689

Eerder verschenen van Ad van Liempt en Rolf Baas:

W BOOKS